

Πρόλογος του συγγραφέα

Το παρόν σύγγραμμα βασίζεται την εμπλουτισμένη εκδοχή δύο εκτενών άρθρων τα οποία δημοσιεύτηκαν στην αγγλική γλώσσα και αποτελούν καρπό της διδακτικής δραστηριότητας και έρευνας που διεξήγαγα στην John U. Nef Committee on Social Thought στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο από το 2008 μέχρι το 2011. Το κείμενο «Μεταξύ Χίμαιρας και Χάρυβδης: Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές αντιλήψεις για την πολιτική οργάνωση των ιταλικών πόλεων-κρατών»¹ πραγματεύεται μια καίρια διάσταση των ιδεών των βυζαντινών και μεταβυζαντινών στοχαστών αναφορικά με τα πολιτικά συστήματα των ιταλικών πόλεων-κρατών, υπό το πρίσμα της πρόσληψης της αρχαίας φιλοσοφικής γραμματείας, των σχέσεων ανάμεσα στον βυζαντινό κόσμο και την Ιταλία, διάφορων ερμηνειών της πτώσης του Βυζαντίου και της παρουσίας της ελληνικής διασποράς στην Ιταλία.

Η δεύτερη μελέτη, «Ένας πρώιμος νεώτερος Ινδός στοχαστής για την άνοδο και την παρακμή των αυτοκρατοριών: Ο Shāh Walī Allāh Dihlawī, οι Μουγκάλ και οι Βυζαντινοί»,² ιχνηλατεί τις αντιλήψεις που επικράτησαν στη μεσαιωνική και νεώτερη Ινδία σχετικά με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία εστιάζοντας στο έργο του κορυφαίου θρησκευτικού στοχα-

στή Shāh Walī Allāh Dihlawī (18^{ος} αι.). Ο Shāh Walī Allāh διατύπωσε μια πρωτοποριακή θεωρία για την ανάδυση και την παρακμή των κρατών και των αυτοκρατοριών, η οποία αποπνέει αγωνία για το μέλλον της Αυτοκρατορίας των Μουγκάλ, ενώ προσφέρεται για συγκρίσεις με ανάλογες προβληματισμούς στην Ευρώπη του 18^{ου} αιώνα. Μια σημαντική παράμετρος της σκέψης του Ινδού στοχαστή είναι η χρήση των Αυτοκρατοριών των Σασσανιδών και των Βυζαντινών ως παραδειγμάτων από τα οποία είναι δυνατό να εξαχθούν διδάγματα για την ιστορική εξέλιξη των αυτοκρατοριών. Είναι εξίσου ενδιαφέρον ότι ο Shāh Walī Allāh συγκλίνει με Βυζαντινούς διανοητές οι οποίοι εντόπισαν φαινόμενα παρόμοια με εκείνα που ταλάνισαν το κράτος των Μουγκάλ, όπως η κακοδιοίκηση, η διχόνοια, οι οικονομικές κρίσεις και η εξασθένηση της στρατιωτικής ισχύος, ως βασικές αιτίες για την πτώση του Βυζαντίου.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ιωάννα Τριπουλά για την άριστη μετάφραση των κειμένων στην ελληνική γλώσσα καθώς και τον αγαπημένο μου δάσκαλο και τώρα πια συνάδελφο στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης Νίκο Μαυρέλο και την Κλέλια Κατεβάτη για τη φιλολογική και γλωσσική επιμέλεια και τα σχόλιά τους πάνω στα κεντρικά επιχειρήματα των δύο κεφαλαίων.

Βασίλειος Σύρος

Νέο Δελχί, 30 Οκτωβρίου 2023

Μεταξύ Χίμαιρας και Χάρουβδης:
Οι βυζαντινές και μεταβυζαντινές
αντιλήψεις για την πολιτική οργάνωση
των ιταλικών πόλεων-κρατών

Aν και υπάρχει αναλυτική βιβλιογραφία για τις οικονομικές και διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη μεσαιωνική Ιταλία, ιδιαίτερα τη Γένοβα και τη Βενετία, οι απόψεις των Βυζαντινών σχετικά με την πολιτική οργάνωση των ιταλικών πόλεων-κρατών έχουν μελετηθεί με αποσπασματικό τρόπο. Το παρόν κεφάλαιο αποσκοπεί στο να καλύψει αυτό το κενό εξετάζοντας τους τρόπους με τους οποίους οι Βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί πολιτικοί στοχαστές και ιστορικοί πραγματεύτηκαν την ιστορία των ιταλικών πόλεων. Σε αυτό το εγχείρημα θα ήταν δυνατό να συμπεριληφθούν διάφορες πηγές, όπως λαϊκοί θρύλοι ή τραγούδια, καθώς και πολιτικά κείμενα που προβάλλουν ιδέες οι οποίες παραπέμπουν στις πολιτικές πρακτικές που ακολουθούσαν στις ιταλικές πόλεις-κράτη.³ Ωστόσο, η παρούσα μελέτη βασίζεται πρωτίστως σε φιλοσοφικά και ιστορικά συγγράματα Βυζαντινών και μεταβυζαντινών συγγραφέων μεταξύ του 13^{ου} και του 17^{ου} αιώνα.

Στόχος μας είναι να χαρτογραφήσουμε τις κύριες θέσεις και τα μοτίβα που διατρέχουν τις βυζαντινές συζητήσεις για την Ιταλία. Θα εστιάσουμε σε εξέχουσες μορφές της βυζαντινής και μεταβυζαντινής πνευματικής ζωής, όπως ο Θεόδωρος Μετοχίτης (13^{ος} αι.), ο Ιωάννης Καντακουζηνός και ο Νικηφόρος Γρηγοράς (14^{ος} αι.), ο Γεώργιος Τραπεζούντιος, ο Βησσαρίων και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης (15^{ος} αι.) και ο Ιωάννης Κωττούνιος (16^{ος}-17^{ος} αι.). Επιπλέον, θα διερευνήσουμε το πώς οι αρχαίες ελληνικές πολιτικές ιδέες υιοθετήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν από Βυζαντινούς συγγραφείς στο πλαίσιο της ανάλυσης ποικίλων πολιτειακών μορφών και της υπεράσπισης, μέσω της φιλοσοφίας, συγκεκριμένων τύπων διακυβέρνησης.

Σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρείται μια ενδελεχής εξέταση των ιδεών των Βυζαντινών και μεταβυζαντινών συγγραφέων αναφορικά με τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ιταλία κατά τη μεσαιωνική και πρώιμη νεώτερη εποχή. Στηρίζεται στην παρουσίαση ενός μέχρι σήμερα άγνωστου ή ελάχιστα μελετημένου υλικού, το οποίο περιλαμβάνει έργα του Κωττούνιου και επιγράμματα που συνέθεσαν Έλληνες τον 16^ο και τον 17^ο αιώνα. Επιπλέον, προβάλλει νέες πηγές και προσδιορίζει πτυχές τους που αξίζουν να συμπεριληφθούν στην ιστορία του βυζαντινού και μεταβυζαντινού πολιτικού στοχασμού.

Κλασικά προηγούμενα και πηγές: Πολιτεία και δημοκρατία

Οι εκθέσεις των Βυζαντινών σχετικά με την πολιτειακή οργάνωση των ιταλικών πόλεων συχνά συνοδεύονται ή πλαισιώνονται από τη σύγκριση με δύο αρχαία ελληνικά μοντέλα πολιτικής οργάνωσης, τη δημοκρατία και το μεικτό πολίτευμα, αν και οι γνώσεις των Βυζαντινών για την πολιτική ιστορία της αρχαίας Ελλάδας είναι σε πολλές περιπτώσεις ανακριβείς ή προβληματικές.⁴ Η μεγάλη πλειονότητα των Βυζαντινών συγγραφέων τάχθηκε αναφανδόν υπέρ της βασιλείας. Παρ' όλα αυτά και παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν τεκμήρια τα οποία να συνηγορούν στην ύπαρξη μιας διακριτής ρεπουμπλικανικής παράδοσης στο Βυζάντιο, απαντούν μεμονωμένες περιπτώσεις υπεράσπισης του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος ή των δημοκρατικών ιδεών ή των εκλογών ως προϋποθέσεων για τη χρηστή και δίκαιη διακυβέρνηση.

Ο Ζώσιμος, ο οποίος έζησε από το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 6^{ου} αιώνα, στο έργο του *Historia nova* (*Νέα Ιστορία*), υποστηρίζει την υπεροχή της δημοκρατίας έναντι της αυτοκρατορίας.⁵ Ο Ιωάννης Λυδός (6ος αι.) απηχεί την τάση ορισμένων πρώιμων Βυζαντινών συγγραφέων οι οποίοι εκτιμούσαν τα οφέλη της αιρετής έναντι της κληρονομικής μοναρχίας και τόνισαν την ανάγκη για την ύπαρξη ελέγχων στη βασιλική εξουσία και θεσμικών περιορισμών και αντιβάρων. Στο *De magistratibus reipublicae romanae* (*Περί των αρχόντων της Ρωμαϊκής Πολιτείας*), ο Λυδός παραθέτει μια σειρά επιχειρημάτων

υπέρ ενός αιρετού άρχοντα που κυβερνά σύμφωνα με τους νόμους και τη συγκατάθεση των άριστων ανδρών και είναι ταγμένος στην ευημερία των υπηκόων του. Ο Λυδός αμφισβητεί τη νομιμότητα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, επαινεί την πολιτική ελευθερία που χαρακτήριζε τη Ρωμαϊκή Δημοκρατία και αποδοκιμάζει έντονα τον τρόπο διακυβέρνησης του Ιουστινιανού, συγκρίνοντάς με τους πρώτους βασιλείς της Ρώμης και τους ηγέτες της Δημοκρατίας.⁶

Η διδασκαλία του Αριστοτέλη για την κυριαρχία του πλήθους φαίνεται να έχει ελκύσει το ενδιαφέρον ορισμένων Βυζαντινών συγγραφέων. Για παράδειγμα, στα σχόλιά του στα *Πολιτικά*, ο Μιχαήλ ο Εφέσιος (1059-1129) βασίζεται στον Αριστοτέλη για να διατυπώσει το επιχείρημα ότι οι πολλοί δεν θα διαπράξουν αδικήματα εις βάρος των λίγων και πλουσίων, εάν (οι πρώτοι) δρουν συλλογικά και με δίκαιο τρόπο. Ο Βυζαντινός στοχαστής φρονεί πως πολλοί άνθρωποι μαζί συνδυάζουν ποικίλες ιδιότητες και κατέχουν ολόκληρη την αρετή που κατέχει ένας άριστος άνθρωπος. Γι' αυτόν τον λόγο, δεν θα καταπατήσουν τα δικαιώματα των πλουσίων μέσω της δήμευσης και της διανομής των περιουσιών των τελευταίων στους φτωχούς.⁷

Αν και η εμπλοκή του λαού στη βυζαντινή πολιτική ζωή συχνά δεν ήταν πάρα μόνο διακοσμητική, οι λαϊκές οργανώσεις διαδραμάτισαν σε αρκετές περιπτώσεις καθοριστικό ρόλο. Για παράδειγμα, οι συντεχνίες στην Κωνσταντινούπολη του 11^{ου} αιώνα επιτελούσαν μια λειτουργία ανάλογη με εκείνη των αρχαίων δήμων και υπήρξαν ισχυρός παράγων στα πολιτικά τεκταινόμενα.⁸ Το 1042, ο λαός της Κωνσταντινούπολης εξεγέρθηκε για να εκθρονίσει τον Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη (1015-1042, βασίλευσε 1041-1042), λόγω της απόφασής του να στερήσει από

τη θετή μητέρα του και συγκυβερνήτρια τα δικαιώματά της στον θρόνο. Στο έργο του *Ιστορία*, που καλύπτει την περίοδο 1034-1079, ο ιστορικός και κρατικός αξιωματούχος Μιχαήλ Ατταλειάτης (περ. 1025-περ. 1080) περιγράφει τον όχλο ως ένα δημοκρατικό σώμα που επιδεικνύει συλλογική σοφία στη λήψη αποφάσεων και τη διασφάλιση της δικαιοσύνης.⁹ Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι οι λαϊκές συνελεύσεις επηρέαζαν συχνά τον διορισμό των αυτοκρατόρων ή τις διαπραγματεύσεις με τους Οθωμανούς τον 15^ο αιώνα.¹⁰

Ο Γεώργιος Παχυμέρης (1242-περ. 1308) είναι αντιπροσωπευτικός μιας ομάδας Βυζαντινών συγγραφέων που συνέκριναν τα πλεονεκτήματα, τα οφέλη και τα ελαττώματα της μοναρχίας και της δημοκρατίας. Ο Παχυμέρης συνέθεσε έναν φανταστικό λόγο του Περικλή, στον οποίο ο Αθηναίος πολιτικός αποκρούει τις αιτιάσεις ότι αποπειράθηκε να υπονομεύσει το δημοκρατικό πολίτευμα και να γίνει τύραννος. Ο Περικλής δηλώνει ότι στη μοναρχία, η απονομή της δικαιοσύνης βασίζεται στην κρίση και στις ιδιοτροπίες του ηγεμόνα και ότι όποιος εναντιώνεται στις αποφάσεις του τιμωρείται με θάνατο. Επίσης, διατείνεται πως ο μονάρχης είναι επιρρεπής στα πάθη και στις παράλογες ορέξεις του και ότι κανείς δεν τολμά να του ασκήσει κριτική. Ο Περικλής καταλήγει ότι η δημοκρατία είναι η καλύτερη μορφή διακυβέρνησης, αφού κάθε πολίτης μπορεί να είναι ελεύθερος και έχει λόγο στα πολιτικά πράγματα.¹¹

Η υπεράσπιση της δημοκρατίας στο έργο του Παχυμέρη εγγράφεται στο πλαίσιο μιας ρητορικής άσκησης και δεν αμφισβητεί την τυπική βυζαντινή άποψη ότι η βασιλεία είναι ανώτερη από τη δημοκρατία, επειδή ακριβώς η τελευταία πάσχει από αστάθεια και εσωτερικές διαμά-

χες.¹² Στην *Ιστορία* του, ο Παχυμέρης παρουσιάζει τους υπερμάχους της ανόδου του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1223-1282, βασίλευσε 1259-1282) στην εξουσία να διακηρύσσουν ότι θα τους εξέπληττε αν κανείς επιχειρούσε να κυβερνήσει την πολιτεία των Ρωμαίων με οποιονδήποτε άλλο τρόπο εκτός από τη μοναρχία. Ο Παχυμέρης παρέχει μια συνοπτική περιγραφή των πλεονεκτημάτων της ισχυρής μοναρχικής διακυβέρνησης, ακόμη και στην περίπτωση που ο άρχοντας αποδειχθεί αναποτελεσματικός ή ανεπαρκής: η ύπαρξη ενός μονάρχη συνιστά προαπαιτούμενο για τη χρηστή διακυβέρνηση του βασιλείου, επειδή ακριβώς είναι συνηθισμένος να κυβερνά μόνος του και εξουσιάζει άτομα των οποίων είναι ανώτερος σε ό,τι αφορά την εξουσία και κοινωνική θέση. Επομένως, το γεγονός ότι υπάρχει μόνο ένας ηγεμόνας δίνει την εικόνα της μοναρχίας, και παρόλο που είναι ένα άτομο, το γεγονός ότι ενεργεί με την αρωγή πολλών ατόμων τού δίνει τη δυνατότητα να επιβάλει την εξουσία του με την ισχύ που απορρέει από τη θέση του.¹³

Στις περισσότερες συζητήσεις του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα αναφορικά με τις σχέσεις ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Γενουάτες, η Γένοβα προβάλλεται ως το αρχέτυπο της δημοκρατίας.¹⁴ Η πλειονότητα των Βυζαντινών συγγραφέων τον 13^ο και τον 14^ο αιώνα αντιτίθεντο στη δημοκρατία και παρουσίαζε τη Γένοβα ως το χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας πολιτείας εγγενώς ασταθούς και επιρρεπούς σε αναταραχές και κοινωνικό χάος. Σε έναν πανηγυρικό λόγο (1265) με αποδέκτη τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, ο Μανουήλ Ολόβωλος (1240-1290) διατύπωσε για πρώτη φορά την άποψη ότι η Γένοβα ήταν στην ουσία το ανάλογο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας και επαίνεσε τις ικανότητες των Γενουατών στη ναυσιπλοΐα, στις ναυ-

μαχίες και στις εμπορικές δραστηριότητες.¹⁵ Ύστερα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), το επίκεντρο του ενδιαφέροντος των Βυζαντινών για την πολιτική οργάνωση των Ιταλών μετατοπίστηκε στη Βενετία ως την ενσάρκωση των καλύτερων στοιχείων διαφόρων πολιτικών μορφών. Αυτή η εξέλιξη έμελλε να ασκήσει βαθιά επίδραση σε ένα σημαντικό μέρος της γραμματείας σχετικά με την πολιτική οργάνωση της Γαληνοτάτης μέχρι τον 17^ο αιώνα.

Βέβαια, όχι μόνο οι Βυζαντινοί συγγραφείς αλλά και οι στοχαστές στη λατινική Δύση είχαν επίγνωση των αντιστοιχιών ανάμεσα στην πολιτική οργάνωση των ιταλικών πόλεων-κρατών και εκείνη των αρχαίων ελληνικών πόλεων, ιδιαίτερα της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όπως απεικονίζεται στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη. Ο Αλβέρτος ο Μέγας (περ. 1200-1280) συνέδεσε τις κοινότητες της Λομβαρδίας και της Γένοβας με την ακραία μορφή δημοκρατικής κυβέρνησης στην οποία, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η κυριαρχία ανήκει στο πλήθος και όχι στον νόμο, και τα ψηφίσματα των λαϊκών συνελεύσεων υπερिशύουν του νόμου. Ο Πτολεμαίος της Λούκα (περ. 1236-1327) επισημαίνει πως πολλές πόλεις στην Ιταλία της εποχής του έμοιαζαν με την Αθήνα, καθότι διοικούνταν από τους πολλούς.¹⁶

Όπως και στην αρχαία Αθήνα, η πολιτική εξουσία στις ιταλικές κοινότητες (*comuni*) πήγαζε από το σώμα των πολιτών.¹⁷ Το ανώτατο εκτελεστικό όργανο του κοινοτικού συστήματος διακυβέρνησης ήταν ο *podestà*, και το πρωταρχικό του καθήκον συνίστατο στο να εφαρμόζει τη δικαιοσύνη και να διασφαλίζει την αρμονική συνύπαρξη και την ενότητα των πολιτών, διαμεσολαβώντας μεταξύ των διαφόρων ομάδων συμφερόντων. Στο αξίωμα το-

ποθετείτο ένας ξένος ευγενής με νομική κατάρτιση που εκλεγόταν από το συμβούλιο της πόλης, έδινε όρκο, όταν αναλάμβανε τα καθήκοντά του, να κυβερνά με γνώμονα τα καταστατικά της πόλης και έπρεπε να προβεί σε απολογισμό και υπόκειται σε έλεγχο μετά το πέρας της θητείας του.¹⁸ Μετά την ανάδυση της *signoria*, μιας μορφής μόνιμης και αυταρχικής ηγεσίας ενός ανδρός, στις περισσότερες πόλεις της κεντρικής και βόρειας Ιταλίας το δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα,¹⁹ οι Ιταλοί συγγραφείς διέκριναν στον Αριστοτέλη μια πηγή σημαντικών παρατηρήσεων αναφορικά με τα αίτια των κοινωνικών αντιπαραθέσεων που έπληξαν την ύστερη μεσαιωνική Ιταλία και είχαν ως επακόλουθο τη σταδιακή εξαφάνιση του κοινοτικού συστήματος διακυβέρνησης.²⁰

Οι Ιταλοί είχαν συνείδηση των αδυναμιών της πολιτικής τους οργάνωσης. Στην ουσία, υπάρχει ομογνωμία ανάμεσα στους Ιταλούς και Βυζαντινούς συγγραφείς σε ό,τι αφορά την ηθική παθολογία που χαρακτήριζε την πολιτική ζωή των ιταλικών πόλεων στον ύστερο Μεσαίωνα. Ο επιφανής πρωτο-ουμανιστής από την Πάδοβα Albertino Mussato (1261-1329), ένας από τους πιο ένθερμους απολογητές των κοινοτικών αξιών και ιδανικών και σφοδρός αντίπαλος της *signoria* στη γενέτειρά του, η οποία είχε παραμείνει ένα από τα τελευταία προπύργια της κοινοτικής παράδοσης της Ιταλίας, είναι χαρακτηριστικός εκφραστής αυτής της τάσης. Ο Mussato καταδικάζει την ηθική κατάπτωση και ιδιαίτερα την απληστία ως τον κύριο παράγοντα που οδήγησε στη διάβρωση της κοινοτικής κυβέρνησης. Η ενασχόληση των Ιταλών συγγραφέων με τον ηθικό εκφυλισμό ως αιτία της πολιτικής κρίσης υποκινείται από νοσταλγία για το κοινοτικό παρελθόν και στόχευε στη διατήρηση ή αναβίωση των κοινοτικών θε-

σμών και στην αποτροπή της επιβολής μιας μορφής μόνιμης εξουσίας.²¹ Αντίθετα, οι Βυζαντινοί λόγιοι θεωρούσαν το κοινοτικό μοντέλο ως πηγή ηθικής παρακμής, και οι αποτιμήσεις τους για τη γενοβέζικη δημοκρατία αντανακλούν τη γενικότερη απογοήτευση που είχε προκαλέσει ο ανταγωνισμός και οι διακυμάνσεις στις σχέσεις του Βυζαντίου με τη Γένοβα.²²

Η στάση των Βυζαντινών απέναντι στους Βενετούς χαρακτηρίζεται από βαθιά δυσφορία.²³ Στην *Ἐπιτομή τῶν κατορθωμάτων* των Ιωάννη Β' και Μανουήλ Α' Κομνηνών (1180), ο Ιωάννης Κίνναμος (γεν. περ. 1143) καταγγέλλει τους Βενετούς ότι είναι κακοήθεις, ανέντιμοι και επαίσχυντοι περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο λαό, επειδή τους χαρακτηρίζει η χυδαιότητα των ναυτικών. Ο Κίνναμος τονίζει επίσης ότι ο υπερβολικός πλούτος τους οδηγεί στην οίηση και στη θρασύτητα και ότι αντιμετωπίζουν τους Βυζαντινούς σαν σκλάβους.²⁴ Από τον 12^ο αιώνα, ένας σημαντικός αριθμός Βενετών εμπόρων δραστηριοποιούνταν σε αρκετές βυζαντινές πόλεις, όπως στη Θεσσαλονίκη, και η εικόνα τους στον βυζαντινό κόσμο εξακολούθησε να είναι αρνητική.²⁵